

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА Й ПРОБЛЕМА СОБОРНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

***Анотація.** В статті висвітлюються суперечливі міжнародно-політичні обставини входження західноукраїнських земель до складу СРСР і Української РСР у контексті проблеми Соборності України; окремої уваги надано аналізу драматичних процесів договірного оформлення української ділянки державного кордону між СРСР і Польщею на завершальному етапі Другої світової війни, а також з'ясовується їхній вплив на історичну й національну пам'ять українського народу.*

***Ключові слова:** анексія, антигітлерівська коаліція, державний кордон, договір, переговори.*

***Abstract.** The article spotlights contradictory international and political circumstances of entering Western-Ukrainian lands in the USSR and the Ukrainian SSR in the context of Ukraine's conciliarism problem; special attention is paid to the analysis of dramatic processes of treaties' formation of the Ukrainian part of the Soviet-Polish state border at the end of WWII, special attention is paid to their influence on historical and national memory of Ukrainian people.*

Due to a number of international treaties of the Versailles system, that became the foundations of international relations system, and the failure of the National Revolution 1917-1920 Ukrainians found themselves divided between four states: USSR, Poland, Romania and Czechoslovakia. In the worst situation felt themselves Ukrainian population on Soviet territory, as the geopolitical strategy of the Bolshevik

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

dictatorship after the defeat of Ukrainian National Republic was based precisely on the fact that as far as possible to minimize the Ukrainian SSR area with the purpose of decrease population, ethnically belonged or tended to Ukraine. With the approach of great European war, caused by Nazi Germany' revenge that threatened escalation in the World, Ukrainian question, how many times in the past, again found itself on the agenda of international politics.

Decisions of the Yalta Conference 1945 meant the complete victory of Stalin's diplomacy and became an important part of the Kremlin implementing plans to expand the influence of the Soviet Union in Europe. Great Britain and the United States, in fact, agreed that Poland will remain in the orbit of the Soviet Union as a guarantor of "protective Wall" against traditional German aggression eastward. But the territorial unity of Ukraine (although without some specific ethnic Ukrainian areas of Poland, Slovakia and Romania) was implemented in general by the Soviet empire in its own interests - not least to take control of all Ukrainian lands and thus eliminate the possibility of any new cell of independent Ukrainian state.

Keywords: *annexation, the anti-Hitler coalition, state border, treaty, negotiations.*

Аннотація. *В статію освітаються противоречивые міжнародно-політичні обставини входження западноукраїнських земель в склад СРСР і Української ССР в контексті проблеми Соборності України; окреме уваження уделено аналізу драматичних процесів договірної оформлення українського участку державної границі між СРСР і Польшею на завершальному етапі Другої світової війни, а також вивчається їх вплив на історичну і національну пам'ять українського народу.*

Ключевые слова: *аннексія, антигітлерівська коаліція, державна границя, договір, переговори.*

Постановка проблеми. *Збройна агресія Кремля проти України після перемоги в ній Євромайдану й Революції гідності, анексія Криму й*

провокування та всебічна підтримка Росією сепаратистського заколоту в східних регіонах України актуалізували проблематику Соборності українських земель у контексті глобальних міжнародно-політичних зрушень ХХ ст., передусім територіальних наслідків Другої світової війни.

Останні дослідження та публікації з проблематики. Автор уже частково розглядав проблему Соборності України за доби Національної революції 1917-1920 рр., передусім щодо причин недовершеності Акту злуки 22 січня 1919 р. [3; 4; 5; 6]. Але поза його увагою залишилися важливі аспекти проблематики державного єднання етнічних українських територій за підсумками Другої світової війни, що нині ставляться під сумнів керівництвом Російської Федерації.

Мета статті. Тому в даній публікації зроблено спробу проаналізувати драматичні міжнародно-політичні й дипломатичні обставини входження західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу (й відповідно Української РСР) за доби Другої світової війни, а також міжнародно-правового оформлення західних кордонів СРСР на українському відтинку.

Основний зміст дослідження. Як відомо, внаслідок низки міжнародних договорів і невдачі Революції 1917-1920 рр. українство опинилося розчленованим між чотирма державами. Найбільшу його частину прирекли відчуті на собі колонізаторську політику нового більшовицького російського центру, меншу – денационалізацію з боку санаційного режиму відновленої Польщі. Не в кращому становищі опинилися українці Буковини, Бессарабії й інших регіонів Румунії, де традиційно культивувався успадкований від Стародавнього Рима курс на асиміляцію етнічних меншин. Найбільше поталанило, очевидно, русинам Закарпаття, що після тисячоліття мадярського поневолення були передані до складу демократичної Чехословаччини, чий уряд не культивував ані релігійних, ані мовних утисків, хоча особливо й не турбувався про розвиток етнічних меншин.

Але зрештою в найгіршому становищі опинилося українське населення на радянських теренах, адже геополітична стратегія більшовицької диктатури після розгрому УНР ґрунтувалася саме на тому, щоб по можливості звести до мінімуму територію УСРР аби максимально скоротити населення, що етнічно належало чи тяжіло до України. Так, згідно постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. „Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою”, до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 тис. чол. (Путивльський повіт і кілька волостей Курської та Воронежської губерній), у той час як від України було відірвано територію з населенням 479 тис. чол. (в т.ч. Таганрозький і Шахтинський округи). І це тоді, коли за офіційними даними союзного перепису населення 1926 р. лише в Таганрозькій окрузі мешкало 71,5 % українців [1, с. 57-58].

З наближенням спричиненої реваншизмом нацистської Німеччини великої європейської війни, що загрожувала переростанням у світову, українське питання, як це неодноразово було й раніше, знову опинилося на порядку денному міжнародної політики. Сталін, ретельно виваживши вигоди від договору з обома ворогуючими військово-політичними блоками (угода з британсько-французьким союзом обіцяла тільки війну, а з Берліном – ідеальну ситуацію для експорту комуністичної революції в Європу), зробив свій вибір – на користь зближення з Гітлером. Увечері 23 серпня 1939 р. в Москві відбулися переговори нацистського міністра закордонних справ Й. фон Ріббентропа зі Сталіним і главою зовнішньополітичного відомства СРСР В.Молотовим, а в перші години 24-го серпня було підписано Пакт про німецько-радянський ненапад. Обидві сторони в ході переговорного процесу виходили з неминучості близької війни між гітлерівською Німеччиною та Польщею, що дійсно почалася 1 вересня й означала вихід нацистського райху на кордони СРСР. Тому

майбутнє розмежування було окреслене в окремому таємному територіальному протоколі, укладеному й підписаному на додаток до пакту.

У ньому зазначалося, що в разі територіальних і політичних змін у Прибалтиці (Фінляндія, Естонія, Латвія й Литва) північний кордон Литви становитиме межу між сферами інтересів Німеччини й СРСР, тобто Литва належатиме до німецької геополітичної зони, а решта держав – до радянської. На території Польщі розмежування мало проходити лінією річок Нарев – Вісла – Сан; таким чином, на схід від неї, на радянському боці, крім західноукраїнських і західнобілоруських земель та Вільнюського краю опинялися Люблінське й половина Варшавського воєводств, разом із правобережною частиною Варшави. Стосовно ж Південно-Східної Європи, говорилося в протоколі, то радянська сторона підкреслювала свою зацікавленість у Бессарабії, а німецька – про цілковиту відсутність такої, даючи свою згоду на нову російську окупацію теренів між Дністром і Прутом [11, с. 62-64].

Ще одну зміну лінії територіального розмежування було зроблено за вимогою Сталіна вже близько до завершення переможної для Німеччини війни проти Польщі – з підписанням у Москві під час другого візиту Ріббентропа 28 вересня 1939 р. Договору про дружбу і кордон та двох таємних протоколів до нього. На той момент Сталін, добре пам'ятаючи гіркі уроки радянсько-польської війни 1920 р., вирішив позбутися суто польських теренів, і натомість загарбати Литву. Гітлер у переддень великої війни на Заході мусив дати на це згоду, а нова лінія радянського кордону пролягла по Західному Бугові й Сану, внаслідок чого були назавжди втрачені етнічно українські Лемківщина, Підляшшя й Холмщина.

Отже, історія розпорядилася так, що замовчувані радянською стороною до кінця 1989 р. таємні угоди виявилися суто імперіалістичною домовленістю двох тоталітарних хижаків, які менш за все рахувалися з правами й інтересами народів (білоруського, естонського, латиського, литовського, польського,

українського й фінського), що були приречені стати жертвами загарбників. Водночас наслідком німецько-радянської домовленості про поділ Центрально-Східної Європи мало стати возз'єднання абсолютної більшості західноукраїнських і західнобілоруських земель з основним масивом етнічних української й білоруської територій. Але зроблено це було Сталіним не в ім'я згаданих народів, до яких він не мав жодних „теплих почуттів”, а задля відродження „червоної” Російської імперії.

Для Гітлера ж Пакт про ненапад і подальші дипломатичні угоди були лише засобами виключити Радянський Союз із великої гри, застрахувати Німеччину від удару Червоної армії з тилу на той час, коли вермахт воюватиме в Західній Європі й на Балканах, створюючи передумови для подальшого нападу на СРСР. Такого розвитку подій Сталін не передбачив, оскільки, укладаючи Пакт про ненапад із нацистською Німеччиною, був певен, що переграє усіх. Всупереч далекосяжним розрахункам Сталіна і його пізнішим неодноразовим запевненням, Пакт про ненапад не відстрочив війну, а, навпаки, пришвидшив гітлерівський напад на СРСР. Він призвів до нової політичної ізоляції Радянського Союзу, залишив його на континенті (не враховуючи острівну Велику Британію) один на один із нацистською Німеччиною та її союзниками.

Червона армія перетнула радянсько-польський кордон тільки 17 вересня 1939 р., причому вторгнення було представлено як визвольний похід, мовляв, Польська держава розгромлена, і наш священний обов'язок – взяти під захист життя й майно населення західноукраїнських та західнобілоруських земель. Внаслідок рішення Народних зборів у Львові 26-28 жовтня 1939 р. про возз'єднання Західної України з УРСР, територія останньої зросла з 450 до 540 тис. км², а населення – з 30,96 до 38,89 млн. чол. 1 листопада позачергова п'ята сесія Верховної Ради СРСР затвердила ухвалу Народних зборів, а 4 грудня Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про розмежування областей між УРСР та Білоруською РСР і про організацію Волинської, Дрогобицької (21

травня 1959 р. була включена до складу Львівської області), Львівської, Рівненської, Станіславської (9 листопада 1962 р. перейменована на Івано-Франківську) й Тернопільської областей.

Українське та єврейське населення Західної України, на відміну від поляків, у цілому радо вітало прихід Червоної армії, нерідкими були напади українців на польську поліцію з метою її роззброєння, допомога радянським військам у виявленні й затриманні польських вояків тощо. Але „радянська” Західної України мала дві сторони: перша з них святкова – підвищення життєвого рівня населення, ліквідація безробіття, наділення селян землею „осадників”. Заявки підприємств в устаткуванні негайно задовольнялися промисловими центрами східних областей Української РСР. Майже півмільйона безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад мільйон гектарів землі, десятки тисяч коней і корів та інше майно. 40 тис. корів селяни закупили в колгоспах східних областей на позички з державного бюджету. Всі ці заходи радянської влада широко висвітлювалися засобами масової інформації, аби в національній пам’яті закріпилася легенда про „золотий вересень”.

Та була й інша, тіньова сторона „радянської”, оскільки керівники СРСР ухвалили рішення видалити з краю всіх осіб небажаного соціального походження, національності й умонастрою. Добре натреновані чекісти виконали завдання відповідально, а статистика репресій незабаром стало широко відомою. Коли 22 червня 1941 р. радянський і польський народи опинилися по один бік барикад, офіційна Москва відновила дипломатичні відносини з польським урядом в еміграції й тепло вітала польського посла С.Кота. Той чемно, але твердо зажадав списки всіх депортованих польських громадян безвідносно до їхньої національності, а потім почав їздити по місцях заслання. Перший заступник наркома закордонних справ А.Вишинський повідомив, що кількість депортованих становила в 1941 р. 338 тис. чол., але методом суцільного опитування жертв депортації співробітники С.Кота, а потім

польські історики, які йшли по їхніх слідах, встановили більш реальну цифру – понад мільйон чоловік.

Забезпечивши поширення свого впливу на Балтійський регіон шляхом „Зимової війни” з Фінляндією, а потім і анексії Естонії, Латвії й Литви 15-17 червня 1940 р., сталінське керівництво активізувало дії з реалізації останнього нездійсненого пункту таємного протоколу до пакту Молотова – Ріббентропа, що передбачав включення до складу СРСР території Бессарабії. Стратегічне значення останньої було важко переоцінити: поширення радянського контролю на гирло Дунаю не лише забезпечувало необхідну глибину оборони Севастополя й Одеси, що знаходилася лише за 40 км від румунського кордону, а й дозволяло ефективніше контролювати Чорноморські протоки та водночас створювало плацдарм для нападу Червоної армії на Балкани, зокрема, на нафтові родовища Плоєшті.

Як і під час „золотого вересня” 1939 р., Червона армія мала зосередитися на кордонах із Румунією під виглядом навчальних зборів. 23 червня 1940 р., тобто на другий день після фактичної капітуляції Франції, В.Молотов запросив німецького посла в Москві В.Шуленбурга, щоб заявити йому: „З розв’язанням бессарабського питання не можна далі зволікати. Радянський уряд сповнений рішучості використати силу, якщо румунський уряд відхилить мирну угоду”. Водночас глава радянського зовнішньополітичного відомства заявив, що Кремль претендує на населену переважно українцями північну частину Буковини, яку Румунія протиправно захопила в листопаді 1918 р. після розпаду Австро-Угорщини.

Але хоча вермахт залежав від румунської нафти, й можлива окупація нафтовидобувних районів Червоною армією тривожила керівників Третього райху, проте Гітлер був не схильний втручатися в конфлікт, коли претензії Сталіна, як і було передбачено таємним протоколом до Пакту про ненапад, обмежались Бессарабією. Що ж до Буковини, яка не входила в „сферу інтересів” СРСР, то фюрер не бажав завчасно псувати відносини зі своїм до зубів

озброєним другом-ворогом. У ніч на 26 червня 1940 р., коли Німеччина святкувала свою перемогу на Заході й переживала ейфорію від завданого французам реваншу, Молотов пред'явив румунському посланнику в Москві ноту ультимативного характеру з вимогою негайної евакуації з Бессарабії [7, с. 48].

Після безрезультатного звертання до Берліна з проханням про допомогу, румунський уряд задовольнив висунуті Кремлем вимоги, й 28 червня о 14-й годині радянські війська приступили до реалізації „мирного варіанту дій”: перетнувши кордон, вони того ж дня зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів і Акерман. Причому місцеве населення, більшість якого складала національні меншини – українці, росіяни, гагаузи і євреї, знову ж таки радо зустрічало Червону армію.

Для Румунії втрата 50,762 тис. км² з населенням 3,776 млн. чол. була вкрай болючою не лише в моральному, а й економічному сенсі, невдовзі офіційний Бухарест остаточно переорієнтувався на союз із нацистською Німеччиною, відверто плекаючи реваншистські плани. Тим паче, що приклад СРСР надихнув сусідів висунути до Румунії територіальні вимоги: Угорщина зажадала повернення їй майже половини Трансільванії, а Болгарія – Південної Добруджі. 30 серпня 1940 р. за Другим Віденським арбітражем Румунія таки поступилася Угорщині 43,492 тис. км² Трансільванії, а через тиждень чотиристоронньою угодою Південна Добруджа була передана зі складу Румунії до Болгарії.

Тим часом розмежування заново приєднаних територій Бессарабії й Буковини затягнулося на три місяці внаслідок розбіжностей у підходах керівництва „суб'єктів” радянської федерації. Справа в тому, що на пропозицію створеної ще 12 жовтня 1924 р. Молдавської Автономної РСР (в складі УСРР), яка мала стати основою нової союзної республіки, Ренійську, Болградську й Ізмаїльську волості (як нібито заселені в більшості молдаванами) та місто Ізмаїл (як „центр культурного й економічного тяжіння” вищезгаданих волостей)

пропонувалося передати утворюваній союзній республіці, щоб забезпечити її вихід до Чорного моря.

Натомість керівник радянської України М.Хрущов запропонував ділити територію між Дністром і Прутом строго за етнографічною ознакою [1, с. 74-75]. Питання утворення Молдавської РСР та її розмежування з УРСР було винесено на розгляд сьомої сесії Верховної Ради СРСР 1-7 серпня 1940 р. Щоправда, ухвалені тоді закони про перетворення Молдавської АРСР на Молдавську РСР і про включення Північної Буковини, а також Акерманського, Ізмаїльського й Хотинського повітів Бессарабії до складу УРСР, не містили детального опису кордонів між республіками. Водночас зазначалося, що колишні райони Молдавської Автономної РСР – Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський і Чернянський, де домінувало україномовне населення, поверталися Українській РСР [12, с. 31]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі Української РСР було створено Чернівецьку й Акерманську області, 7 грудня 1940 р. Акерманську область було перейменовано на Ізмаїльську, а 15 лютого 1954 р. вона увійшла до складу Одеської області.

Активне й успішне використання офіційним Кремлем української карти в міжнародній грі на початковому етапі Другої світової війни було покладено в основу формування української радянської ідентичності. Зокрема, М.Хрущов, який вбачав у ній важливий чинник зміцнення легітимності більшовицької влади в „розширеній” Україні, не лише активно залучав до цього процесу українську творчу еліту, а й, не будучи ані етнічним українцем, ані офіційно навіть уродженцем України, сам подав приклад прояву національних почуттів. Після возз'єднання західноукраїнських земель він почав використовувати стосовно українців нечуване доти словосполучення „великий український народ”, яке раніше вживалося лише щодо росіян. Саме так М.Хрущов у лютому 1940 р. закінчив свій виступ на нараді представників сільського господарства, звучало воно й на XV з'їзді КП(б)У 13-17 травня 1940 р.

Але західний кордон СРСР по Сану й Західному Бугові, що був встановлений у результаті поділу навпіл території Польської держави між Німеччиною й Радянським Союзом, юридично визнавали лише Третій райх та його союзники. Після превентивного нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. всі вони стали ворогами, а нові союзники – країни антигітлерівської коаліції, зрозуміло, не могли визнати правомочним те, проти чого вони билися з нацистами. Однак Сталін аж ніяк не збирався втрачати територіальних здобутків 1939-1940 рр., він і надалі планував спиратися на політично правильний і надзвичайно вигідний принцип, що державна належність території повинна визначатися національним складом її населення. Зрештою, глава польського уряду у вигнанні (в Лондоні) – генерал броні В.Сікорський погодився обмежитися денонсацією німецько-радянських угод щодо Польщі, призначенням польського посла до Москви й створенням в СРСР автономної польської армії.

Проте укладення 30 липня 1941 р. союзної польсько-радянської угоди не розв'язало проблеми західного кордону СРСР, оскільки польський емігрантський уряд розумів її так, що після перемоги над нацистською Німеччиною Польща відновиться в кордонах станом на 1 вересня 1939 р. Але Кремль мав намір на кінець війни зберегти західний кордон Радянського Союзу, що він мав на 22 червня 1941 р. Радянська позиція не акцентувалася, щоб не загострювати політичних суперечностей, але висловлювалася неодноразово й недвозначно. Сталін вирішив обіграти поляків на їхній власній половині поля: шляхом налагодження порозуміння з британським урядом, який мав чималий вплив на уряд В.Сікорського та його колег. Адже саме британці нотою лорда Керзона в липні 1920 р. пропонували Кремлю спинити Червону армію на лінії, яку за півроку раніше Верховна Рада Антанти визнала етнічною східною межею Польщі, а Сталін при розмежуванні з Гітлером зробив західним кордоном СРСР.

Тим паче, що вже мав місце прецедент, який свідчив про можливість визнання офіційним Лондоном радянського варіанту кордону з майбутньою Польщею. Ще 22 жовтня 1940 р., тобто в розпал сталінсько-гітлерівського „медового місяця”, британський посол у Москві Р. Стафорд Кріпс передав НКЗС СРСР урядовий документ, у якому зазначалося, що в разі здійснення Радянським Союзом щодо Великої Британії політики дружнього нейтралітету, остання, зі свого боку, готова буде „визнати de facto владу Радянського Союзу в Естонії, Латвії, Литві, Бессарабії, Буковині й тих частинах колишньої Польської держави, які тепер перебувають під радянським верховенством” [8, с. 705].

Але офіційний Вашингтон, користуючись залежністю Великої Британії від американської військово-фінансової допомоги, домігся її зобов'язання узгоджувати з Білим Домом умови майбутнього миру. Зокрема, угода зобов'язувала офіційний Лондон не визнавати змін європейських кордонів без консультацій зі США, а позиція останніх полягала в тому, щоб відкласти всі такі проблеми до повоєнної мирної конференції. Тому вже 5 грудня 1941 р. в телеграмі Держдепартаменту послу США у Лондоні Дж. Вайненту наголошувалося, що американський уряд рішуче заперечує проти визнання Великою Британією нових західних кордонів СРСР до кінця війни. Телеграма була особисто доведена послом до відома міністра закордонних справ Британії Е.Ідену перед його відплиттям до СРСР, чим і пояснюється невдача переговорів міністра зі Сталіним у Кремлі 16-18 грудня 1941 р. про укладення союзного договору.

Разом із тим, загроза погіршення стосунків із Радянським Союзом і навіть сепаратного миру Кремля з нацистською Німеччиною, що британські керівники вважали цілком реальним [14, р. 298-299], змушувала західних союзників до поступок. До того ж британський уряд вбачав у визнанні входження Західної України й Західної Білорусі до складу СРСР необхідну компенсацію за відсутність Другого фронту. Тому з початком корінного перелому в ході війни на користь антигітлерівської коаліції, польська політична еміграція не на жарт

стривожилася за долю „східних кресів”. 6 грудня 1942 р. Польська національна рада в британській столиці оприлюднила заяву про кордони, беззастережно вимагаючи відновлення їх згідно умов Ризького мирного договору 1921 р. Уряд В.Сікорського, зі свого боку, опублікував 25 лютого 1943 р. заяву про польсько-радянські відносини, в якій відмежовувався від претензій на кордони станом на 1772 р., тобто до Першого поділу Речі Посполитої. Водночас у ній знову повторювалася вимога зберегти за Польщею „східні креси” [2, с. 391].

2 березня 1943 р. ТАРС розцінив обидві заяви як відмову „визнати історичні права українського і білоруського народів бути об’єднаними в своїх національних державах”. В аргументації вперше для широкого загалу було використано посилення на лорда Керзона, котрий, як підкреслювалося, розумів, що „Польща не може претендувати на українські і білоруські землі, а польські правлячі кола до цього часу не бажають виявити розуміння в цьому питанні”. ТАРС також недвозначно натякнув, що оскільки емігрантський уряд не відображає точки зору всього польського народу, то радянський уряд шукатиме порозуміння з іншими політичними силами в Польщі [9] (тобто комуністичними й лівосоціалістичними). Ворожість сягнула крайніх меж у зв’язку з Катинською трагедією, коли 13 квітня берлінське радіо передало повідомлення із Смоленська, що місцеві мешканці показали німецьким властям місце, де більшовики чинили таємні страти і де було вбито 10 тис. польських офіцерів. Загальну кількість розстріляних німці згодом визначили приблизно в 14,5 тис. [14, р. 524], а за даними голови КДБ СРСР О.Шелепіна, представленими 3 березня 1959 р. М.Хрущову, – 21857 польських громадян, знищених навесні 1940 р. в усіх таборах і в’язницях західних областей Радянського Союзу.

Уряд В.Сікорського зажадав міжнародного розслідування, у відповідь центральний пресовий орган ВКП(б) – газета „Правда” звинуватила польський емігрантський уряд у тому, що він „підтримав мерзенну провокацію гітлерівців”, звернувшись до Міжнародного червоного хреста з проханням

обслідувати катинські могили. „Правда” брехливо стверджувала, ніби гітлерівці самі повбивали поляків, захопивши табори з військовополоненими, а вину за свій злочин перекладають на радянську сторону. 25 квітня 1943 р. польський посол у Москві отримав ноту за підписом В.Молотова зі звинуваченнями в змові між Гітлером і В.Сікорським та повідомленням про припинення дипломатичних зносин. Черчилль і Рузвельт даремно намагалися застерегти Сталіна від розриву з польським емігрантським урядом, а Сікорський відмовився від проведення Міжнародним червоним хрестом розслідування в Катині. Кремлівський диктатор узяв далекосяжний курс на створення власного – більш зговірливого маріонеткового уряду для Польщі.

Наступного разу проблема польсько-радянського кордону постала на відкритті Тегеранської конференції „великої трійки” – 28 листопада 1943 р., коли Ф.Д.Рузвельт дав обід на честь інших делегацій. Сталін тоді заявив, що на заході межі Польщі можуть сягати Одеру, як це й пропонували американці та британці. Рузвельт вважав головним гарантувати повернення емігрантського уряду з Лондона до Польщі й на останньому пленарному засіданні 1 грудня висловив сподівання про очікуване поновлення польсько-радянських стосунків. Сталін знову наголосив, що українські землі повинні відійти до Української РСР, а білоруські – до Білоруської, тобто між Польщею і СРСР має бути кордон, що сформувався у вересні 1939 р. Британці, щоправда, спробували довести, ніби „лінія Керзона” залишала Львів на боці Польщі, але радянська делегація легко спростувала це твердження, пред’явивши через кілька хвилин точний текст ноти лорда Керзона від 11 липня 1920 р. з чітким зазначенням назв головних географічних пунктів на лінії.

Зрештою, щоб зафіксувати досягнуту угоду, британський прем’єр запропонував зупинитися на такій формулі: „Вважається в принципі, що територія Польської держави й нації повинна лежати між так званою лінією Керзона і лінією Одери... Фактичне проведення кордону вимагає старанного вивчення і, можливо, переміщення частини населення у деяких пунктах” [15, р.

512]. Сталін погодився з пропозицією Черчилля, таким чином уся дискусія про нові кордони зосередилася лише на українському їхньому відтинку. Рузвельт так само пристав до домовленості про необхідність відновлення Польської держави в нових кордонах, але заявив, що США ніколи не визнавали добровільності й законності входження балтійських держав до складу СРСР, хоча й не збирався сваритися через них зі Сталіним.

Коли ж радянські війська вийшли на кордон станом на 22 червня 1941 р., М.Хрущов надіслав Сталіну листа з пропозицією: „До Радянської України слід приєднати наступні райони: Холм, Грубешув, Замостя, Томашів, Ярослав і деякі інші пункти, що прилягають до вищевказаних районів. З цих районів можна буде створити у складі УРСР Холмську область і обласний центр у місті Холм” [13]. Тут слід враховувати ту обставину, що тогочасна дружина М.Хрущова – Н.Кухарчук народилася в с. Василів Томашівського повіту Холмської губернії, а навчалася до евакуації з початком світової війни в гімназіях Любліна й Холма. Боячись звинувачень в „українському націоналізмові”, Хрущов мотивував свою пропозицію тим, що „історично ці землі примикали до України, і частина цих земель у минулому входила до складу Російської держави”, а також тим, що входження нових районів до складу УРСР дозволить випрямити польсько-радянський кордон. Жодних звинувачень на свою адресу керівник КП(б)У і УРСР не отримав, але не дістав і згоди.

У рішеннях Ялтинської конференції глав держав антигітлерівської коаліції 4-11 лютого 1945 р. також було зазначено: „Голови трьох урядів вважають, що східний кордон Польщі повинен йти вздовж лінії Керзона з відступом від неї в деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі” [10, с. 18-19]. Договір про польсько-радянський кордон був підписаний у Москві В.Молотовим та головою польського Уряду національної єдності Е.Осубкою-Моравським 16 серпня 1945 р. і ратифікований того ж року, спершу Верховною Радою СРСР, а 31 грудня і Крайовою Радою Народною, де

домінували комуністи, у Варшаві. Загалом же Польща виграла, порівняно з лінією радянсько-німецького кордону на 22 червня 1941 р., аж 22 тис. км², з них – лише близько 2 тис. км² коштом Української РСР. Йдеться про весь Любачівський повіт Львівського воєводства, більшу частину Ярославського і Перемишльського (з Перемишлем) повітів та невеликі частки повітів Добромильського, Сокальського, Равського і Яворівського.

І все ж доводиться визнати, що хоча територією України кордон із Польщею з незначними відхиленнями пройшов уздовж „лінії Керзона”, він далеко не повністю враховував межі етнічного розселення українців. Поза Українською РСР, як уже зазначалося, залишилась Холмщина, Надсяння, Підляшшя й Лемківщина, де на кінець війни мешкало понад 700 тис. етнічних українців. У ході виконання угоди 1944 р. про обмін населенням на територію радянської України було перевезено понад 480 тис. мешканців Закерзоння. Але з огляду на бойову діяльність у регіоні підрозділів Української повстанської армії (УПА), що не давала спокою й керівникам СРСР, командування Війська Польського за дорученням політбюро правлячої Польської робітничої партії розробило план примусової депортації решти українського населення у новостворені на колишніх німецьких землях воєводства – Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське. Офіційна Москва відмовилася прийняти решту мешканців Закерзоння як свідомих противників радянської влади.

Формальним приводом для початку військової „Операції Вісла” силами п’яти піхотних дивізій, дивізії Корпусу внутрішньої безпеки й трьох окремих полків (понад 20 тис. солдатів і офіцерів) стала загибель в інспекційній поїзді на Прикарпаття 28 березня 1947 р. в бою з сотнею УПА заступника міністра оборони Польщі - генерал-полковника К.Сверчевського. Загальне керівництво операцією здійснював заступник начальника генштабу Війська Польського генерал С. Моссор. Насильницьким переселенням до 12 серпня 1947 р. 140,5 тис. українців (ще 3,8 тис. чол. було ув’язнено в колишньому нацистському

концтаборі Явожно, заарештовано 1466 учасників націоналістичного підпілля й вбито 655 чол.) та формальною ліквідацією української етнічної меншини у Польській Республіці закінчився останній кривавий польсько-український конфлікт. „Операція Вісла” пройшла без будь-якого протесту з боку польської громадськості, лише 3 серпня 1990 р. сенат Республіки Польща виступив із спеціальною заявою, в якій засудив акцію в політичному й моральному плані.

Висновки. 8-мільйонні жертви України під час Другої світової війни не залишалися непоміченими у світі. Так американський щотижневик „Saturday Evening Post” писав 27 січня 1945 р.: „Вся ця титанічна боротьба..., перш за все є українською війною. І однією з найбільших жертв цієї республіки, яких навіть не можна виразити у звичайних поняттях, є її втрати в людях... Жодній іншій європейській країні не було заподіяно глибших ран у її містах, у її сільському господарстві, в її населенні”. Але територіальна Соборність України (щоправда, без окремих етнічно українських районів Польщі, Словаччини й Румунії) була загалом реалізована радянською імперією у власних інтересах – не в останню чергу, щоб узяти під контроль усі українські землі й таким чином ліквідувати саму можливість виникнення будь-де нового осередку незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. В трех томах. Т.1 (22 июня 1941 г. - 31 декабря 1943 г.). - М.: ОГИЗ, 1944. - 698 с.
3. Головченко В.І. Українська Народна Республіка в контексті глобальної „першої хвилі демократизації” / Володимир Головченко // Україна в

революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Збірник. – К.: ІШЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – С. 98-109.

4. Головченко В.І. Феномен лідерства в політичній боротьбі за доби Української революції 1917-1920 рр. / Володимир Головченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 109-116.

5. Головченко В.І. Акт злуки в історичних долях України / Володимир Головченко // Політика і публіцистика. Збірник наукових праць. Вип. 1(5). – К.: Грамота, 2008. – С. 7-25.

6. Головченко В.І. Поза межами можливого : українська дипломатія в боротьбі за незалежну державу (1917-1920 рр.) / Володимир Головченко // Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення / Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – К.: Український інститут національної пам'яті. – 2013. – С. 426-436.

7. Городецкий Г. Роковой самообман : Сталин и нападение Германии на Советский Союз / Пер. с англ. Л.Ю. Столяровой / Габриэль Городецкий. - М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 384 с.

8. Документы внешней политики. 1940 – 22 июня 1941. – Т. XXIII: В 2-х кн. Кн. 1: 1 января 1940 года - 31 октября 1941 года. – М.: Русский Архив: Великая Отечественная, 1995. – 886 с.

9. Известия. – 1943, 2 марта.

10. Конференция руководителей трёх союзных держав – Советского Союза, Соединённых Штатов Америки и Великобритании в Крыму. – М.: Госполитиздат, 1945. – 19 с.

11. Оглашению подлежит : СССР - Германия. 1939-1941 : Документы и материалы / Сост. Фельштинский Ю.Г. - М.: Московский рабочий, 1991. - 367 с.

12. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938-1961 гг.). - М.: «Известия», 1961. – 976 с.

13. Шаповал Ю. Польський шпигун Хрущовський... / Юрій Шаповал // День. – 2004, 17 квітня.

14. Documents on Polish-Soviet Relations. 1939-1945. In 2 vol. Vol. 1. 1939-1943. - London - Melbourne - Toronto : Heinemann, 1961. – 625 p.

15. Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers: The Conferences at Cairo and Tehran. 1943. – Washington: US Government Printing Office, 1961. – 932 p.